

Лисенко Л. Г.

Пилипенко Є. М.

НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ОРДЕНУ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ XVI — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX СТ.

Освіта становить основу духовної культури суспільства, перебуває у тісному зв'язку з його економічним і соціальним розвитком. Вона відображає досягнення культури, традиції, нові явища в житті, що були викликані соціально-економічними змінами, впливає на всі сфери суспільного та культурного розвитку. В епоху середньовіччя завдання освіти зводилось, головним чином, до утвердження релігійного світогляду, проповіді християнства, етичних норм. Вже у другій половині XVI ст. під впливом соціально-історичних чинників освіта в Україні значно розширила свій зміст. Виникла нова система шкільництва, модернізувались програми навчання, з'явилися вищі початкові заклади. Важливе місце у освітньому процесі XVI—XVIII ст. належало василіанському ордену.

Актуальність дослідження визначається зростанням інтересу до історії діяльності греко-католицької церкви.

Метою наукової розвідки є з'ясування місця та ролі ордену святого Василія в розвитку освіти на правобережних українських землях у XVI—XVII століттях

Відзначимо, що найосвіченішим станом суспільства цього періоду було духовенство. У XV-XVI ст. саме при церквах та монастирях почали виникати навчальні заклади. Велику турботу про освіту проявляло й міщанство, а також католицька польська та православна українська шляхта. На ниві шкільництва проявили себе і багаті жінки. Так, княгиня Олена Чорторійська-Горностай заснувала у 1596 р. школу при Пересопницькому, Ганна Гойська — при Почаївському, а Раїна Ярмолинська — при Загаєцькому монастирях [1, 152].

Починаючи з XVI ст. формується широка мережа шкіл, заснованих орденом єзуїтів. Наприкінці XVI ст. з'являються перші українські братські

школи. Саме тому з'явилася нагальна потреба в організації вищої школи в Україні, яка б за рівнем викладання не поступалася західним університетам. Цією справою зайнявся визначний діяч української культури князь Костянтин Острозький, який не пошкодував власних коштів і організував близько 1578 р. в Острозі славнозвісну Острозьку академію. Документи про її структуру не збереглися. Однак, можна припустити, що її курс складався з "семи вільних наук": граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. Д. Антонович відзначає, що в академії вивчалось богослов'я, а також грецька та церковнослов'янська мови. На польську та латинську мови звертали менше уваги [2, 50].

Костянтин Острозький запросив до академії найвидатніших українських та закордонних вчених, які до того ж розгорнули широку письменницьку та наукову діяльність. Першим ректором академії став письменник-полеміст Герасим Смотрицький, родом з Поділля, автор передмови до Острозької Біблії, низки полемічних та історичних творів. Професорами академії також були священник Дем'ян Наливайко (брат відомого козацького ватажка Северина Наливайка), ієромонах Кипріан, що навчався у Венеції та Падуї, Василь Суразький-Малюшицький, письменник-богослов Іов Княгинецький та ін. [1, 153]. Окрім академії, князь Острозький заснував у 70-90 рр. XVI ще й школи в Турові, Володимирі-Волинському, Слуцьку, Дермані. Як відзначає Д. Антонович, ці школи, як і Острозька академія, своїм завданням мали зміцнювати православ'я й перешкоджати денаціоналізації нашого народу [2, 51].

Найбільшою серед братських шкіл була школа Львівського Успенського братства, відкрита у 1586 р. Цей навчальний заклад готував священників, учителів, а високий рівень навчання робив його гідним конкурентом єзуїтських колегій. Викладали тут церковнослов'янську та грецьку мови, освітній процес мав релігійний характер, хоча програми передбачали викладання й таких наук, як граматика, риторика, арифметика, астрономія, музика тощо. Зберігся її статут, в якому, зокрема, висувалися вимоги до вчителів бути скромними, набожними, благочестивими людьми, та

учнів, які, до речі, незалежно від соціального та майнового становища батьків, мали однакові права. Львівська школа стала зразком для створення подібних братських шкіл у Галичі, Рогатині, Стрию, Миколаєві, Володимирі-Волинському та інших українських містах [1, 154].

Поширюється освітній рух і в селах, де виникають школи при церквах. Д. Антонович, посилаючись на свідчення арабського мандрівника Павла Алеппського, що відвідав Україну в 1654 р., відзначає, що в середині XVII ст. було доволі багато письменних людей, як серед міщан, так і серед селян [2, 53].

На початку XVII ст. значним освітнім центром стає Київ. Цьому, зокрема, сприяв Єлисей Плетенецький, якого у 1599 р. було обрано архімандритом Печерського монастиря. Він перебудував монастирське життя, згуртував навколо себе освічених людей. В 1615 р. дружина мозирського маршалка Лозки Гальшка Гулевичівна подарувала Київському братству садибу для заснування монастиря та школи, яка була організована у 1615-1616 рр. Ректорами цієї школи були Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович. Діяльність навчального закладу була спрямована на захист православних традицій, вона отримала велику моральну підтримку від козацтва і, зокрема, гетьмана Сагайдачного.

У 1631 р. архімандрит Києво-Печерського монастиря Петро Могила заснував Лаврську школу. Він направив за кордон молодих здібних людей вчитися на викладачів. Запросив зі Львова до Києва відомих педагогів Сильвестра Косова та Ісаю Козловського. Останній став ректором Лаврської школи. У 1632 р. вона була об'єднана з Київською братською школою. Новий навчальний заклад отримав назву Києво-Могилянська колегія, а в 1701 р. Києво-Могилянська колегія стає академією. Як найбільший навчальний центр України XVII-XVIII ст. Києво-Могилянська академія мала виняткове значення для розвитку культури, освіти та науки України [1, 155-156].

Оцінюючи українську православну освіту Правобережжя, відзначимо, що вона зберігала сильні позиції лише до середини XVII ст., а згодом змушена була поступитися римо- та греко-католицькому шкільництву, яке

домінувало в цьому регіоні до початку XIX ст.

Національно-визвольна війна під проводом Б.Хмельницького підірвало соціально-економічну роль православної шляхти, значна частина якої втратила свої маєтки. Чимало шляхтичів загинуло в боях, багато шляхетських родин під впливом низки історичних чинників відмовились від православної віри й перейшли на бік католиків та уніатів, з палких поборників батьківської віри стали її зятими противниками. Міські братства, що завжди мали моральну та матеріальну підтримку з боку української шляхти, втрачали її, поволі зубожіло й міщанство, що врешті-решт призвело до занепаду братств, а з ними — й братських шкіл [2, 57].

Андрусівська угода 1667 р. офіційно поділила українські землі на дві частини — Правобережжя опинилося під владою Речі Посполитої, а Лівобережжя, Запоріжжя та Київ — Московської держави. Українське населення, що опинилося під Польщею, за висловом Д. Антоновича, виявилось надто слабким, щоб боронити свою національність та релігію. Тож католицизм та унія поступово поширювали свій вплив з Галичини та Волині до самого Дніпра [2, 50]. Православні братства на Правобережній Україні занепадають, братські школи закриваються. Навіть найбільше Львівське братство, після тривалої боротьби з греко-католиками, в 1708 р. змушене було перейти в унію. Православні школи зберігаються тільки у селах, бо селянство виявилось більш консервативним ніж українська шляхта, бо не бажало відмовлятися від своїх православних традицій. Але все ж з послабленням позицій православ'я в першій половині XVIII ст. мережа початкових парафіянських шкіл значно скоротилася [2, 57].

Водночас в містах збільшується кількість єзуїтських та протестанських навчальних закладів, з'являються й уніатські школи. Відзначимо, що перші греко-католицькі освітні заклади з'явилися відразу ж після прийняття Берестейської унії в 1596 р. В Україні першу таку школу було відкрито у місті Володимирі, де греко-католики захопили православну церкву та монастир, при якому функціонувала братська школа. На початку XVII ст. уніатські школи з'явилися і в деяких інших українських та білоруських

містах, організовувались вони на зразок єзуїтських колегій. До рівня римо-католицьких та православних братських перші уніатські школи не досягали. Покращилася ситуація тільки тоді, коли за освітню діяльність взявся уніатський митрополит Йосиф Велямін Рутський, який передав справу уніатського шкільництва ордену святого Василія Великого.

В освітній та педагогічній діяльності василіан можна виділити два основні періоди. Перший період охоплює першу половину XVII ст., коли при василіанських монастирях було засновано декілька шкіл. Одну з них відкрив при Віленській василіанській обителі Й. Рутський. У ній виховувались виключно молоді люди, що готувались прийняти чернечий сан. Навчання зводилося до ознайомлення учнів з церковними обрядами і церемоніями, вивчення латинської мови.

Поступово василіани відкрили школи у Полоцьку, Вітебську, Володимирі, Луцьку, Холмі, Львові, Жидичині, де викладались основи богослов'я. Вищих шкіл у XVII ст. василіани ще не мали і змушені були посилати кращих своїх вихованців для навчання в єзуїтські колегії та папські семінарії країн Європи [3, 32].

Відкриттю нових василіанських шкіл сприяли і вищі духовні ієрархи та королівська влада Речі Посполитої. Так, у 1639 р. зусиллями Холмського єпископа Мефодія Терлецького при Холмському монастирі василіан було відкрито школу. З дозволу уніатського митрополита Рафаїла Корсака, було запрошено для викладання у ній ченців з Вільно. 7 червня 1640 р. польський король Владислав IV видав привілей на відкриття цього навчального закладу.

Проте у другій половині XVII ст. відбувається певний занепад василіанського шкільництва, що було зумовлено як складним суспільно-політичним становищем Речі Посполитої, що безпосередньо позначилось на становищі унії та ордену, так і тим, що єзуїти та інші римо-католицькі ордени зайняли сильні позиції у справі шкільництва на Правобережній Україні. Спроби василіан скласти їм конкуренцію виявилися невдалими. Так, публічні школи ордену, створені в 1670 р. у Володимирі та в 1705 р. у Жировицях, не набули популярності серед населення [3, 32].

Другий період василіанського шкільництва припадає на 50-90-ті роки XVIII ст. і пов'язаний в першу чергу зі зміцненням позицій василіанського ордену на теренах Правобережної України, Білорусії та Литви. До 1772 р., тобто до першого поділу Речі Посполитої, василіани на українських землях мали декілька шкіл, а саме у Гощі, Любарі, Володимирі. При підтримці магната Станіслава Любомирського у 1749 р. утворено Шаргородський василіанський монастир, при якому було відкрито школу, а в 60-х роках Станіслав Потоцький заснував василіанську обитель в Умані і школу при ній [2, 58]. Після 1772 р. система освіти Речі Посполитої була реформована, що й стало передумовою для розвитку василіанського шкільництва.

На час реформи у Речі Посполитої існувало 116 шкіл (без урахування початкових парафіяльних навчальних закладів). З них — 67 єзуїтських. Решта належала іншим католицьким орденам, василіанам та протестантам. Але визначального впливу на освітню систему вони не мали [4, 266].

У 1773 р. на території Речі Посполитої була заборонена діяльність ордену єзуїтів. Їх школи, монастирі та маєтки конфісковувались державою і передавались спеціально створеній Едукаційній комісії — першому в Європі міністерству освіти, — яка розпочала широкомасштабну реформу шкільництва, що мала за мету сформувати в Польщі національну школу. Очолив її польський король, а безпосереднє керівництво повинен був здійснювати Віленський єпископ князь Ігнатій Массальський. Хоча, як відзначає, Е.Крижанівський, організував її роботу Гжегорж Пірамович, який і став її ідейним провідником. Дослідник відзначає його глибоку освіченість та патріотизм: "Принадлежащий к той новой школе, которая примирила христианство с философией Локка и Кондильяка, преданный ... идее возрождения Польши, беспредельно веривший в силу новых идей, в силу возможности быстрого создания "новых людей"... деятельный, деловитый, пылкий Пирамович один ... нес на себе труд комиссии просвещения" [4, 271]. Усі ці якості дозволили йому у 1775 р. стати секретарем Едукаційної комісії, а відтак офіційно визначати напрямки її роботи.

Комісія поділила територію Речі Посполитої на десять округів, два з яких — Волинський та Український — знаходились на Правобережжі та Волині. У кожному окрузі планувалось відкрити один великий навчальний заклад (окружне училище) та декілька менших — підокружних училищ. Усі школи повинні були бути публічними, утримуватись державним коштом, мати уніфіковані системи навчання.

Впровадження реформи в життя відбувалося дуже повільно. Зокрема, так і не вдалося утворити широку мережу державних підокружних шкіл. Це було зумовлено в першу чергу складним фінансовим становищем, у якому опинилась Едукаційна комісія. Справа в тому, що єзуїти залишаючи Польщу, вивезли з країни чимало коштів. Багато єзуїтських маєтків, які мали йти на потреби шкільної реформи, так і не стали власністю комісії, а були незаконно привласнені польськими магнатами та шляхтичами. Та й самі члени комісії були не проти того, щоб нажитися на шкільній справі. Так, воєвода Сулковський з Гнезно позичив з фонду Едукаційної комісії 584 тисячі злотих, які так і не повернув [4, 273].

Це змусило комісію використовувати в освітній реформі ресурси василіанського та піарського орденів, яким було передано частину єзуїтського майна. Так, ордену святого Василя Великого дістались єзуїтські шкільні споруди в Овручі, Житомирі, Кременці, К'ам'янці-Подільському. У 1786 р. коштом комісії для василіан було збудовано школу у Каневі. [2, 58].

У 80-х роках XVIII ст. Волинський учбовий округ мав сім підокружних шкіл, чотири з яких (у Володимирі, Барі, Острозі та Шаргороді) відкрили ченці-василіани. В Українському окрузі вони відкрили чотири підокружні училища (в Умані, Каневі, Любарі, Овручі) [4, 276-277].

Усі підокружні школи мали три класи, але навчання у кожному з класів тривало не один, як в окружних навчальних закладах, а два роки [4, 286]. Хоча навчання у третьому класі могло тривати і один рік [5, 267]. До штату школи входили проректор, вчителі, проповідники та викладачі іноземних мов. В першому класі усі предмети викладав один учитель, у другому та третьому — вчителі- предметники. Відзначимо й те, що в усіх цих школах

навчання велося польською мовою, а не латиною, як це практикувалося в єзуїтських навчальних закладах в XVI — першій половині XVIII століть.

У першому класі василіанських училищ викладались такі дисципліни, як граматики (діти знайомились з основними нормами правопису, з морфологією та синтаксисом), арифметика, мораль (учні з'ясовували свої обов'язки стосовно батьків, вчителів, товаришів, старших за віком людей, дізнавались про добрі та погані вчинки, знайомились з нормами поведінки), географія та історія. У школах проводилися також заняття з чистописання та риторики [4, 288].

Як таких підручників для першого класу не було, за винятком хіба що книги піарія А.Поплавського "Наука моральна для шкіл народних на класи перший та другий", яка була видана в 1776 р. і рекомендована Едукаційною комісією як підручник з моралі. Вчителі самостійно складали тексти лекцій, розробляли вправи для закріплення. Єдиних програм, методичних рекомендацій, системи оцінювання знань для молодшого класу комісія так і не розробила. У 2-3 класах викладались десятки дисциплін, а саме: граматики, красномовство (риторика), поетика, мораль та право, політика, історія, географія, фізика, математика, богослов'я, філософія, фізика, латина, грецька та інші іноземні мови (французька, німецька, англійська, єврейська, італійська) тощо.

Едукаційна комісія приділяла величезну увагу вивченню польської мови, розглядаючи її як елемент національно-патріотичного виховання молоді. Саме тому й були видані спеціальні підручники: у 1778 р. побачила світ "Граматики для народних шкіл" Онуфрія Корчинського, а у 1792 р. — "Вимова і поезія для шкіл народних" Гжегоржа Пірамовича [4, 288]. Комісія рекомендувала вчителям красномовства відмовитися від класичної латинської риторики, а звернути увагу на живу польську мову. Риторика розглядалася як вміння гарно і правильно розмовляти рідною мовою, а не виголошувати палкі промови під час диспутів та дискусій. У викладанні поетики комісія вимагала від вчителів відмовитись від практики віршування, що було головною справою у єзуїтських колегіях. Пропонувалося давати

учням поняття про вірш, спочатку познайомити дітей зі зразками польської, а вже потім латинської поезії. Необхідно було також постійно проводити паралелі між творчістю польських і європейських письменників, скажімо, між Тассом і Вергілієм, Горацієм і Кохановським і т.д. На уроках поезики учні повинні були оволодівати і умінням правильно писати листи, складати поетичні і прозові твори [4, 289].

Уроки ботаніки, фізики, землеробства, проходили у формі перекладів та зазубрюванні статей латинських авторів. Опановуючи історію мистецтв та ремесел, діти отримували в основному знання з архітектури, під якою розуміли загальні вимоги до будівництва будинків, комор тощо. Жодна з цих дисциплін не мала чіткої програми, планів, підручників. Е. Крижанівський відзначає й те, що Едукаційна комісія рекомендувала учителям фізики: "сообщать ученикам то, что наиболее полезного открыли в природе великие философы...", разом з тим вказуючи вчителю "... не входит в то, что мало известно ему ... останавливаться только на сведениях ему известных, обращая внимание на практическую пользу этих сведений" [4, 294]. У старших класах читались також такі дисципліни, як геометрія, алгебра, тригонометрія, логіка. Вчителі математики приділяли велику увагу вивченню кожної з вище перерахованих дисциплін [6, 37]. Важливе місце серед навчальних предметів належало філософії. Наприклад, в Уманському василіанському училищі було відкрито спеціальну студію з вивчення курсу філософії. Практикувалось в школах проведення спеціальних занять з фізкультури. Проводились вони в головним чином влітку, коли учні йшли в поле, де займалися різними іграми, військовими вправами тощо.

Окрім вимог Едукаційної комісії, що висувались до підокружних училищ, система навчання у василіанських школах базувалася і на принципах, що були викладені на Берестейській генеральній (1772 р.) та Тороканській (1784 р.) капітулах [7, 229].

Більшість шкіл мала багатих покровителів, що забезпечувало їм, стабільне фінансове становище. Це, зокрема, дозволяло виплачувати вчителям достатньо високі заробітні плати. Як правило, вони отримували

100 злотих на рік. Окрім того, мали власну квартиру, яка знаходилася при школі чи монастирі. Педагогічний стаж складав 20 років, після чого вчителі мали право вийти на пенсію.

До василіанських шкіл зараховували без іспитів дітей шляхтичів та магнатів, для яких створювались задовільні умови для навчання та проживання. Так, в Уманській василіанській школі існував конквіт, до якого зараховували дітей лише тих шляхтичів, які володіли щонайменше сотнею кріпаків. У конквіті працювали найкращі вчителі. Вводилися і спеціальні курси іноземних мов, фехтування, музики, хореографії [5, 268]. До шкіл зараховували як дітей у віці 6-8 років, так і 16-18-літніх юнаків [4, 455]. Навчалися у василіанських школах лише хлопчики.

До 1794 р. усі василіанські підокружні школи були в підпорядкуванні Едукаційної комісії, яка постійно здійснювала контроль за якістю викладання. Так, у 1782 р. Едукаційна комісія прийняла новий шкільний статут, з часом було проведено перевірку його виконання, результати якої були доволі невтішними. Зокрема, візитор від комісії ксьондз Головчиць, перебуваючи в Умані, відзначав: "На собрании всего более я занимался с ними (ректором, префектом, учителями) чтением уставов комиссии. Целый год лежат у них эти уставы, а они даже не знают, что в них написано. Я должен был употребить при этом и убеждения и угрозы" [4, 298].

Після другого поділу Речі Посполитої Едукаційну комісію було ліквідовано, а василіанські школи влились в освітню систему Російської імперії. Починаючи з 20-х рр. ХІХ ст. відбувається закриття російським урядом василіанських шкіл. Так, у 1830 р. під приводом можливого спалаху епідемії холери в деяких василіанських навчальних закладах Київщини було припинено навчання [8, 20]. А після польського повстання 1830-1831 років були ліквідовані всі школи василіанського чину.

Отже, впродовж свого існування василіанський орден приділяв велику увагу розвитку освіти. Пік освітньої діяльності ордену припадає на 70-і роки ХVІІІ — першу третину ХІХ ст., саме тоді функціонувала значна кількість василіанських навчальних закладів.

Відзначимо, що у цей період василіанські навчальні заклади були єдиними освітніми установами на Правобережжі, де українці та поляки могли отримати належну, як на той час, освіту. Це дає підстави стверджувати, що василіанське шкільництво є органічною ланкою українського освітнього процесу XVI — початку XIX ст.

Література

1. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
2. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська. – К., 1993. – 592 с.
3. Антонюк Г. Орден василіан та його освітня діяльність / Г. Антонюк // Трибуна. – 1992. – №2. – С. 32 – 33.
4. Крыжановский Е. Учебныя заведения въ русскихъ областяхъ Польши въ період ея разделовъ / Е. Крыжановский // Киевская старина. – 1882. – №2. – С. 262 – 300; №3. – С. 441 – 478.
5. Крижанівський О. П., Плохій С. М. / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – Історія церкви релігійної думки в Україні: у 3-х книгах. – Кн. 3.: Кінець XVII – перша половина XIX ст. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.
6. Бевз Г. П. Історія Уманщини / Г. П. Бевз. – К., 1997. – 102 с.
7. Петровъ Н. Забытыя иноческія обители (Монастыри Холмскій и Замосткій въ общей судьбе русско-уніатского монашества) / Н. Петров. // Киевская старина. – 1882. – №7. – С. 1 – 41; №8. – С. 199 – 242.
8. Близнюк І. В. Шляхетська освіта на Правобережній Україні в кінці XV III – на початку XIX ст.: Публічні школи при базиліанських монастирях / І. В. Близнюк. // Гуманітарні науки: пошуки, проблеми, перспективи: Збірник наукових праць. – Ч. VI. / Редкол.: В. Г. Кузь (голов. ред.) та ін. – К., 2000. – С. 14 – 23.